

НЕЛІНІЙНІ ЕПОХИ У СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ

Абабіна Н. В.

кандидат філологічних наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ORCID 0000–0003–2019–5127

У статті визначається необхідність дослідження й аналізу нелінійних епох. Ця проблема на даний час є актуальною, оскільки динаміка сучасного життя вимагає теоретичного осмислення стихійних процесів, що відбуваються, а також прогнозування шляхів їх подальшого розвитку. На відміну від стабільних епох, аналіз яких можна проводити за допомогою традиційних методів, — нестабільні періоди, що проходять в умовах кризи і хаотичності, потребують принципово іншого психоемоційного, енергоемоційного, духовного і розумового осмислення. Вони виникають на межі колосальних за масштабом культурних епох (античність, середньовіччя, Ренесанс, Новий час, перехід до романтизму, трансформація реалізму тощо) і характеризуються стихійними явищами, які унаслідок протиріч і численних коливань наростають. Щоб пояснити логіку цих явищ у розвитку літератури, вважаємо необхідним розглянути під новим кутом зору процес зміни жанрових систем, міфопоетичного та художнього мислення письменників, психологію творчості, персонажний рівень творів тощо. Примінювати роль таких періодів не можна, оскільки це час створення нових напрямів, які згодом стають основою для формування нового світобачення, методів пізнання, наукової картини світу. З одного боку, це період криз, які породжують трагічне світовідчуття і передчуття катастрофи, з іншого — це своєрідний пролог до наступної доби, бо це час переорієнтування і зміни свідомості, оновлення усіх видів мистецтва, створення нових художньо-естетичних течій, філософських теорій, які стають основою творчості авторів.

З огляду на це, пропонується нова модель характеристики нестабільної епохи, яка включає систематизацію основних її показників; обґрунтовується використання синергетичних досліджень у характеристиці літератури цього часу; на прикладі аналізу рубіжних епох XVIII–XIX ст., XIX–XX ст. застосовується фазова модель переорієнтації, головними елементами якої є порушення рівноваги (нелінійність, розбалансованість процесів), хаос, самоорганізація нових художніх форм, оформлення нової системи оповіді.

Ключові слова: нелінійна епоха, переорієнтування, свідомість, художня форма, світобачення, картина світу.

NON-LINEAR ERA IN THE PRESENT LITERARY DISCOURSE

Ababina N.

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University

The article defines the need for research and analysis of non-linear epochs. This problem is currently relevant, since the dynamics of modern life require a theoretical understanding of the spontaneous processes taking place, as well as forecasting the ways of their further development. In contrast to stable eras, the analysis of which can be carried out using traditional methods, unstable periods that take place in conditions of crisis and chaos require a fundamentally different psycho-emotional, energy-emotional, spiritual and mental understanding. They arise on the border of colossal cultural epochs (antiquity, the Middle Ages, the Renaissance, modern times, the transition to romanticism, the transformation of realism, etc.) and are characterized by spontaneous phenomena that grow as a result of contradictions and numerous fluctuations. In order to explain the logic of these phenomena in the development of literature, we consider it necessary to look from a new angle at the process of changing genre systems, mythopoetic and artistic thinking of writers, the psychology of creativity, the character level of works, etc. The role of such periods cannot be underestimated, since this is the time of creation of new directions, which later become the basis for the formation of a new worldview, methods of cognition, scientific picture of the world. On the one hand, this is a period of crises that give rise to a tragic worldview and a premonition of catastrophe, on the other hand, it is a kind of prologue to the next age, because it is a time of reorientation and change of consciousness, renewal of all types of art, creation of new artistic and aesthetic currents, philosophical theories that become the basis of the authors' creativity.

Taking into consideration everything mentioned above, it is necessary to say that a new model of the characteristics of an unstable era is proposed, which includes the systematization of its main indicators; the use of synergistic studies in the characteristics of the literature of this time is substantiated; on the example of the analysis of frontier epochs of the XVIII–XIX centuries., XIX–XX centuries a phase model of reorientation is used, the main elements of which are a violation of equilibrium (non-linearity, imbalance of processes), chaos, self-organization of new artistic forms, design of a new narrative system.

Key words: *non-linear era, reorientation, consciousness, artistic form, worldview, world picture.*

Вступ. Синергетичні методи вивчення соціальних процесів показали, що у суспільстві, як і в будь-якій іншій системі, послідовно чергуються періоди стабільні (лінійні) і нестабільні (нелінійні) (Prigogine, 1984). Останнім часом особлива увага приділяється вивченню нестабільних епох — стало зрозуміло, що їх аналіз, на відмі-

ну від стабільних, не піддається традиційним методам, тому важко, а іноді неможливо пояснити логіку стихійних явищ, що постійно на-ростають унаслідок протиріч, викликаних численними «коливаннями». Екстремальні події вносять глобальну напругу в життя людства і стають скоріше нормою, ніж винятком. Старі наукові ідеї, які до цього досягли максимальних можливостей, вичерпуються, і на їх ґрунті, завдяки коливальним, «хвильовим» механізмам, починають формуватися нові, ще не визнані суспільством, які заперечують попередні і згодом визначаються як провідні у науці, техніці або мистецтві. Ці напрями стають основою для формування нового світобачення, методів пізнання, наукової картини світу.

Дослідження й аналіз нелінійних епох на даний час є **актуальними**, оскільки динаміка нашого життя вимагає теоретичного осмислення стихійних процесів, що відбуваються, а також прогнозування шляхів їх подальшого розвитку. В умовах кризи і нестабільності виникає потреба в принципово іншій психоемоційній, енергоемоційній, духовній і розумовій стратегії розвитку (Ершова–Бабенко, 2006).

З огляду на це, у літературознавстві виникає необхідність у створенні нових моделей дослідження цих періодів, щоб розглянути під новим кутом зору такі важливі проблеми, як жанрові системи, міфопоетичне та художнє мислення письменників, психологію творчості, персональний рівень творів тощо.

Мета даної роботи — виробити нову модель характеристики нестабільних епох у контексті літературознавчого дискурсу. Згідно з визначеною метою, **завдання** дослідження — систематизувати основні показники нелінійних епох та обґрунтувати застосування синергетичних досліджень у характеристиці літератури цих періодів; сформулювати фазову модель переорієнтації, головними елементами якої є порушення рівноваги (нелінійність, розбалансованість процесів), хаос, самоорганізація нових художніх форм, оформлення нової системи оповіді.

Основними **методами** дослідження процесів переорієнтування є **синергетичні**. Для вивчення впливу історичного моменту на етапі «вироблення нового порядку» використовується **культурно-історичний** метод, а також **аналіз, синтез** та **узагальнення**.

Результати та обговорення. До нелінійних належать здебільшого перехідні, рубіжні епохи (наприклад, межі XVIII–XIX ст., XIX–XX ст.), які відіграють значну роль у подальшому розвитку суспільства,

оскільки це час переорієнтування і зміни свідомості, час оновлення усіх видів мистецтва і створення нових художньо-естетичних течій, філософських теорій, які стають основою творчості авторів. З одного боку, вони є своєрідним прологом до наступної доби, коли з'являються варіативності можливостей, які оприявнюють хаотичні сплетіння, поєднання і згодом виростають у домінуючу символіку та надовго визначають стійкість того чи іншого типу культури (Абабіна, 2021: 7). З іншого — це окремі літературні епохи, наповнені протиріччями, що породжують трагічне світовідчуття, передчуття катастрофи. Відбувається тотальна криза віри в попередні ціннісні орієнтири, що до цього вважалися панівними. Такі періоди виникають на межі колосальних за масштабом (часовим і ментальним) культурних епох (античність, середньовіччя, Ренесанс, Новий час, перехід до романтизму, трансформація реалізму тощо) (Абабіна, 2021: 8).

На вивчення будь-якої складної відкритої структури, що складається з певної кількості підсистем, які взаємодіють між собою та з зовнішнім оточенням, спрямована синергетика. Плідна співпраця дослідників у найрізноманітніших галузях (біології, хімії, фізики, математики) сприяла формуванню понять «соціальна синергетика», «педагогічна синергетика», «синергетика управління» тощо, які згуртовують науковців навколо проблем різних дискурсів. Це засвідчує, що одні й ті ж самі механізми руйнування упорядкованих систем і формування нових притаманні як природним, людським структурам, так і соціальним процесам. Актуальними у цьому питанні є дослідження І. Пригожина, І. Єршової-Бабенко, І. Свидрука. Науковці виводять загальну формулу переорієнтування (Prigogine, 1984) і висловлюють думку про те, що складна нелінійна система здатна самовибудовуватися, структуруватися, — потрібно лише правильно ініціювати бажані тенденції її саморозвитку (Єршова-Бабенко, 2006). Середовище у стані хаосу має свої закономірності, що надає можливість конструювати системи, процеси самоорганізації яких вели б до утворення необхідних структур, а також знаходити нові напрями пошуку способів управління ними. Таким чином, доводиться, що синергетична парадигма надає можливість не тільки виявляти механізми самоорганізації суспільства, а й запускати ці механізми завдяки розуму самої людини, яка здатна додавати якісь нові елементи, передбачати певні фрагменти майбутнього розвитку, оцінювати окремі наслідки відбору (Свидрук, 2013).

Отже, у результаті вироблена фазова модель переорієнтації «порядок — хаос — новий порядок», головними механізмами якої вважаємо порушення рівноваги (нелінійність, розбалансованість процесів), хаос, самоорганізацію нових художніх форм, і як результат — оформлення нової системи оповіді. За теорією І. Пригожина, усередині названої системи можна виділити початкову стадію дисбалансу (кризу), час хаотичних переміщень (хаос, «кружляння»), період непослідовних і множинних варіантів саморегулювання — і в результаті кристалізацію «нового порядку з хаосу» (Prigogine, 1984).

Якщо під порядком розуміти стабільну епоху, яка закінчує своє існування, то з втручанням у неї хаосу в літературному процесі виявляються основні риси «зміни естетичних парадигм»: розшарування літературного процесу, який у минулому був однонаправленим; підведення підсумків минулого і численні спроби синтезу; конвергентність; зближення художніх систем за рядом віддалених ознак; перевага малих жанрових форм; орієнтування на смислову і образну багатозначність твору; відображення конкретного, а не загального (у зв'язку з цим віддається перевага не широким епічним узагальненням, а констатації побаченого); зображення життя як «невпорядкованої» картини, що невпинно рухається; спад інтересу до соціальної проблематики і переакцентування уваги на проблеми загальнолюдського і метафізичного характеру. Названі якості свідчать про переорієнтацію авторів і корекцію художнього мислення. У підсумку, за умови правильного вибору на етапі біфуркації, утворюється нова форма суспільства і відповідно формується нова художня система в авторів (Абабіна, 2021: 7).

Той світ, який відкривався на межі століть, завжди був напруженим, нестатичним, рухомим, багатоваріантним, через що людство відчувало загрозу і небезпеку. Таким він був наприкінці XVIII століття, коли у європейському суспільстві почалися соціально-політичні та ідеологічні зрушення, пов'язані з Великою Французькою революцією. У мистецтві на тлі гучної полеміки просвітників і романтиків розвивалися ідеологічні конфлікти, що виникали у конкретних історичних обставинах цієї епохи (ліквідація абсолютної монархії, проголошення Першої Французької республіки, взяття Бастилії). Революційні події, попри переслідування влади, активно обговорювалися на сторінках періодичних видань. Засудження чи виправдання їх проводилося насамперед з метою спроби розкрити проблему суспільної

переорієнтації, разом з тим — проблему свободи особистості, нові естетичні ідеї, нові функції мистецтва. Частина прогресивної інтелігенції (наприклад, у Німеччині Шиллер, Гете) вбачала своїм завданням розширити класичне мистецтво за рахунок античної традиції і міфологічних тем, зробивши його більш масштабним, і в цьому виражалася протистояння новаторству романтиків. Інша частина суспільства відкривала нові підходи до життя, сприяла історичним змінам, переоцінювала філософські категорії і ламала звичні погляди на національне минуле свого народу, на суспільство і роль особистості в ньому. Життя вже не вкладалося у раціоналістичні конструкції, започатковані просвітниками. У проблемі «людина і суспільство» важливішою стала особистість, яка перестала бути додатком до зовнішніх сил; тепер ця особистість покликана самостійно формувати навколишні обставини.

У коловороті подій рубежу XVIII–XIX століть склалася трагічна колізія, яка відобразилася у нових ідеях. Так, Й. Г. Фіхте у своїй філософії зазначив, що, з одного боку, Французька революція проголосила свободу особистості, з іншого — затвердила егоїстичний буржуазний порядок, у якому ця особистість залишалася ізольованою, «загубленою у великому натовпі». Г. В. Ф. Гегель на основі цих протиріч формує поняття відчуження, яке стало однією з провідних якостей романтизму. Унаслідок великого розчарування та «краху ілюзій» у літературі піднімається проблема пошуку сенсу буття та сили людського розуму. Ближче до завершення доби Просвітництва Й. В. Гете створює новий тип особистості — це Фауст, який «втратив себе» і який у наш час розглядається як символ «людини розгубленої». У прагненні до безмежного пізнання такий герой ладний піддатися будь-якій, навіть диявольській, силі.

Криза просвітницької думки відбилася і на створенні нових жанрів — наприклад, готичного роману, автори якого першими свідомо і послідовно заперечили просвітницькі ідеї, за ним — ліро-епічної поеми, історичного роману. Проте у своїх експериментуваннях письменники зверталися до надбання попередніх епох — іноді звичні, знайомі традиції достатньо було оновити, трансформувати, щоб отримати нову художню форму, адаптовану до сучасності. Художні цінності минулого розглядалися у контексті теперішнього і стали основою для нових форм творчості, що доводить взаємодію на певному відрізку часу кількох великих систем (наприклад, неокласицизму чи револю-

ційного класицизму та романтизму). Романтики знаходили схожі з попередниками мотиви, теми, художні засоби. Це надавало більшій вагомості їхній праці і робило дослідження більш ґрунтовними. Так, наприклад, В. Гюґо у Передмові до драми «Кромвель» перед тим, як сформулювати основні принципи романтизму, звертається до Біблії, Гомера і В. Шекспіра.

Усе це свідчить про розшарування літературного процесу на межі XVIII–XIX століть. Так зване «вирівнювання» відбулося в останнє десятиліття XVIII століття, коли були створені Озерна, Єнська школи романтизму, представники яких відкрили основні засади нового напрямку.

Вироблена стабільність романтизму, а за ним і реалізму, завершилася в останні 10-ліття XIX століття черговим переворотом у людській свідомості, результатом якого стало формування нової естетичної системи — з новими ідеями, течіями і напрямками, які згодом будуть об'єднані під назвою «модернізм».

Відчуття нестійкості і фальшивості усталених традиційних норм XIX століття, створених на тлі відносної стабільності буржуазного устрою, викликало синдром значного невдоволення, духовного занепаду. Класичний реалізм трансформувався, тому що утратив здатність відображати дійсність, що швидко змінювалася. Продовжив свій розвиток натуралізм, проте у кожного письменника він набував особливої, оригінальної форми (наприклад, натуралізм Е. Золя і Т. Гарді ототожнювати не можна). Певним чином продовжував розвиватися символізм; відроджувався романтизм, хоча спроба розв'язати конфлікт мрії і дійсності наближала його до реалізму — головним героєм стала сучасна особистість. Р. Л. Стівенсон, Дж. Конрад, Р. Кіплінґ та ін. по-своєму оригінально підходили до цього, проте усі вони були об'єднані назвою «неоромантики», бо мали одну мету — показати героїчного, мужнього персонажа, здатного удосконалити реальний, а не вигаданий світ.

З метою передачі суб'єктивного враження художника формується імпресіонізм, а також естетизм, що виражає потяг до мистецтва і краси як єдиний спосіб повернути людині втрачену цілісність і наблизити до вищої духовності.

Усі напрями на межі XIX–XX століть — декадентські, авангардистські чи модерністські — активно взаємодіяли і розвивалися під впливом наукових досліджень Ч. Дарвіна, Д. Менделєєва, В. К. Рент-

гена, П'єра і Марії Кюрі та ін., які змінили звичні уявлення про походження і сутність життя, про матерію та історію людства. Філософське підґрунтя для різноманітних літературних явищ і художніх течій епохи «зламу віків» створювали позитивізм О. Конта, І. Тена і Г. Спенсера, ідеї А. Шопенгауера, Ф. Ніцше і К. Маркса, інтуїтивізм А. Бергсона, З. Фройда, екзистенціалізм К'єркегора, К. Ясперса і М. Хайдеггера. В усіх теоріях висловлювалася спільна думка про те, що світ має змінитися, і старий тип мислення вже не відповідає запитам нового життя.

Таким чином, проводилася «кардинальна ревізія здобутків попередніх епох і пошук нових моральних і естетичних орієнтирів, оприявлених у багатовекторності мистецького (і насамперед літературного) процесу» (Гальчук, 2023: 4). Декадентські настрої песимізму, неприйняття дійсності, культ насолод, втрата моральних цінностей, страх перед життям та впадання у крайнощі — усе це свідчить про нелінійний, неоднозначний і парадоксальний характер суспільства на «зламі віків». Нові художні форми, новий зміст твору стали новаторством межі ХІХ–ХХ століть і сформували хід усього історико-культурного процесу ХХ століття.

Передчуття катастрофи має своє відображення у художніх творах цього часу («Будденброки» Т. Манна, «Сага про Форсайтів» Д. Голсуорсі, «Острів пінгвінів» А. Франса та ін.). Рух від хаосу до порядку письменників у хаотичному суспільстві має свій тип реалізації у творчості — біфуркація, флуктуація, атракція. Кожна творча особистість проходить ці етапи розвитку індивідуально (Абабіна, 2021). Проте, як правило, все починається з самопізнання і спроби через творчість виявити і показати глибинну кризу європейської цивілізації.

Основна умова вироблення «нового порядку» — «відкритість» структури. Навіть у стані сильної нерівноваги художня система автора здатна еволюціонувати до нового стану через флуктуації, що виникають спочатку в певній галузі людської діяльності, а потім поширюються на весь простір її існування (Абабіна, 2021: 9). Художник, як і будь-яка людина, що потрапила у таку сферу і стала жертвою соціального відчуження, опиняється перед вибором, який може змінити все його подальше життя і творчість. Шляхи його розвитку можна визначити тільки внаслідок перегляду традиційних законів і корекції власного мислення. Від цього вибору залежить, чи буде його система еволюціонувати далі (Абабіна, 2021: 8).

Оповідь починає формуватися за принципом «літературоцентричності», демонструючи факт використання та переосмислення відомих мотивів і стилів попередників. Формується контрапунктний тип оповіді, великого значення набуває ліризований літературний підтекст, показовими елементами нових творів стають асоціація й аллюзія. Відтворена картина світу є динамічно непостійною, у якій неможливо зорієнтуватися ні в сьогоденні, ні у найближчому майбутньому. У зв'язку з цим, оформлення образу нового героя — це «людина розгублена», яка або «ниє і сумує», або робить безліч «спроб і помилок». Її характерні риси — відчай і схильність до експерименту; смиренність і постійне повернення до стійких універсалій буття; заперечення маленьких миттєвих радостей, прагнення зберегти свою індивідуальність на тлі деградуючої маси. Її підкреслена дискретність і незібраність можуть привести до алогічних дій і навіть проявів девіантної поведінки. Синергетики пояснюють цей комплекс дій і відчуттів «розгубленістю перед хаосом», але попереджають: у коеволуційному процесі є свої потенції позитивного розвитку. Це і є «відкритість» людини перед можливістю самовдосконалення, її дисипація проходить разом з нестійким світом, який поступово встановлюється (Абабіна, 2021: 9).

Один з основних принципів синергетичного світогляду свідчить, що все нове у природі виникає у процесі розвитку нестійких, критичних станів. Перебування письменника у такому стані сприяє максимальному інформаційному обміну з середовищем, і завдання автора — приймати і самостійно обробляти інформацію. Якісна взаємодія усіх підсистем веде до зміни мислення, і як наслідок — виникає перспектива створення нової стійкої структури, тобто продукту творчості. Таким чином, відбувається «випадання на атрактор», тобто досягнення мети творчої діяльності гарантовано (Абабіна, 2021: 78–79).

Від рівня «відкритості» системи кожного художника, стану невірноваженості, уміння «фільтрувати» інформацію, що поступає, залежить те, якою буде техніка написання твору і які механізми будуть вироблені у створенні нового образу світу.

Висновки. У нестабільні епохи розвиток літератури за універсальними закономірностями самоорганізації набуває самостійного характеру і визначається не стільки історичним аспектом, скільки особистими внутрішніми процесами, які забезпечують цей рух. Синергетики вказали на головні риси нестабільного часу, пояснили про-

яви «коливального контуру» на всіх рівнях буття і зробили висновок про те, що нестабільне суспільство являє собою світ «коловороту». Його назвали нелінійною системою через присутність хаосу, розбалансованість, порушення рівноваги, тому що у своєму розвитку таке суспільство підпорядковується нелінійним законам. З огляду на це, можемо стверджувати, що синергетичні ідеї дають основу для нової моделі аналізу нестабільних епох у літературознавчому дискурсі.

Проблема потребує подальшого вивчення й уточнення, проте безперечним є те, що знання принципів самоорганізації епох «на переході» розкриває нові напрями пошуку способів управління процесами, у тому числі й літературними, що являють собою складні нелінійні системи.

Список літератури

- Абабіна Н. В. Література і синергетика : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2021. 152 с.
- Гальчук О. Англійський і американський неоромантизм у постатях і текстах : навч. посіб. Івано-Франківськ : Кушнір, 2023. 163 с.
- Ершова-Бабенко И. Психосинергетические основания концептуально-стратегической модели высшего образования. *Філософія освіти*. Київ : Інститут вищої освіти, 2006. Вип. 2 (4). С. 24–35.
- Свидрук І. І., Миронов Ю. Б., Кундицький О. О. Теорія організації : підручник. Львів : Новий Світ-2000, 2013. 175 с.
- Prigogine I., Stengers Is. Order out of chaos: Man's new dialogue with nature. Minneapolis : University of Minnesota, 1984. 349 p.

References

- Ababina N. V. (2021). Literatura i synerhetyka : navch. posib. Odesa: Feniks.
- Halchuk O. (2023). Anhliiskiy i amerykanskyi neoromantyzm u postatiakh i tekstakh: navch. posib. Ivano-Frankivsk: Kushnir.
- Yershova-Babenko I. (2006). Pikhosinergeticheskie osnovaniya kontseptualno-strategicheskoi modeli visshogo obrazovaniya. *Filosofiya osviti*. Kiiv : Institut vishchoi osviti. Vip. 2(4). S. 24–35.
- Svydruk I. I., Myronov Yu.B., Kundytskyi O. O. (2013). Teoriia orhanizatsii: pidruchnyk. Lviv: Novyi Svit-2000.
- Prigogine Igor, Stengers Isabelle (1984). Order out of chaos: Man's new dialogue with nature. Minneapolis : University of Minnesota.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2024 року